

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА ТА СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ

Питання соціального захисту, соціальної підтримки в людському суспільстві були важливими завжди, адже в будь-який час, будь-яку історичну епоху існували категорії людей, які цього захисту потребували. Не менш актуальні ці поняття і сьогодні. Сучасні процеси у світі, державі виявили, окрім традиційних (інваліди, каліки, діти, старі і т. д.), нове коло “клієнтів” соціальної допомоги: безробітні, безпритульні діти, наркомани, “афганці”, постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертви терактів та природних катаклізмів і т. ін.

У зв’язку з цим особливо цінним є вивчення досвіду організації соціального захисту в минулому як на державному, так і на місцевому рівнях. Певний інтерес у цьому відношенні викликає соціальна діяльність губернських та повітових самоврядних органів, що виникли в Російській імперії після реформи 1864 р.

На жаль, ця проблема в науковій літературі ще не дістала комплексного висвітлення. Російські науковці у своїх дослідженнях в основному розглядають роботи земств у сфері народної освіти, медичної допомоги, організації сільської кооперації [1].

Більше уваги зусиллям земств саме в царині соціальної роботи, суспільної опіки приділили такі дослідники, як В. Веселовський, Е. Максимов [2]. Але ці праці написані ще на межі XIX — XX ст.

Серед досліджень вітчизняних істориків можна назвати лише деякі статті, в яких означена проблема майже не розглядається [3], та монографії Л. М. Дровозюк, присвячені освітянській діяльності земств Правобережної України [4]. Тому метою даної статті є: 1) визначення впливу земської реформи на розвиток суспільної опіки; 2) вивчення досвіду та аналіз діяльності земських органів у соціальній сфері.

У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80 % українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство.

Дедалі очевидною ставала необхідність модернізації держави. Спираючись на прагматично налаштовану частину імперської бюрократії, Олександр II вирішив перейти до радикальних реформ.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належало земській, судовій та військовій. Земська реформа (1864 р.) передбачала створення виборчих місцевих органів самоврядування — земств [5, с. 249, 253]. Початок реформи поклато затвердження указом Олександра II 1 січня 1864 р. “Положення про губернські та повітові заклади”. Система земського самоврядування не охоплювала територію всієї держави. Згідно з указом вона вводилася в 34 губерніях Росії. На українських землях виборні земські установи були створені в період 1865-1870 рр. в Лівобережній та степових губерніях, в 1911 р. в трьох правобережних губерніях (Київщина, Волинь, Поділля).

З реорганізацією адміністративної системи і державного управління змінюється й управління соціальним захистом населення. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Таким чином, у губерніях склалася подвійна система управління суспільною опікою — через прикази суспільної опіки (стара форма) і через земські установи (нова форма) [6, с. 34].

Слід зазначити, що правовий статус земств із початку був обмежений царським самодержавством.

Обговорення на засіданнях земських організацій політичних питань не допускалося, а компетенція земств поширювалася лише на економічну і соціально-культурну сфери підвідомчих територій.

Згадуване вище “Положення про губернські та повітові заклади” так визначало завдання земських зібрань та управ: “I. Завідування майном, капіталами та грошовими зборами земства. II. Влаштування і утримання будівель, інших споруд, шляхів сполучення, що належать земству та утримуються за його рахунок. III. Заходи забезпечення народного продовольства. IV. Завідування земськими лікарняними та благодійними закладами; опіка бідних, невиліковно та психічно хворих, а також вбогих і калік; способи припинення

злиденності; піклування про будівництво церков. V. Управління справами взаємного земського страхування майна. VI. Турбота про розвиток місцевої торгівлі і промисловості. VII. Участь, переважно в господарському відношенні і в межах закону визначених, в опікуванні народної освіти, народного здоров'я та в'язниць. VIII. Сприяння попередженню пошесті тварин, а також збереженню хлібних посівів та інших рослин..." [7, с. 42-43]. Як ми бачимо, серед перелічених об'єктів відповідальності земств, чільне місце займає саме царина соціальної діяльності.

Але тут слід звернути увагу на одну особливість. Участь земств у реалізації соціальних програм була неоднаковою. Зокрема, коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов могло зужуватися або розширюватися. Так Калузьке губернське земство, крім установлених груп клієнтів, вважало за необхідне опікуватися дітьми арештантів і засланих, дітьми епілептиків, особами, які відбули строк покарання, волоцюгами. А Київське та Смоленське губернські земства були проти обов'язкового опікування [6, с. 34].

Така різниця в підходах до здійснення соціальних заходів, в першу чергу, пояснюється проблемами їх фінансування. Земська скарбниця поповнювалася, в основному, за рахунок земських зборів (податки з торгово-промислових закладів, приватновласних та надільних селянських земель, з іншого нерухомого та рухомого майна в містах та повітах). Лише з 1907 р. земства стали отримувати фінансову допомогу від держави [7, с. 43].

До того ж "Положення..." (1864 р.) поділяло справи, що входили до земської компетенції, на обов'язкові (державні) і необов'язкові (губернські) повинності.

До першої групи потрапили такі обтяжливі для царської казни справи, як: утримання в'язниць і квартир для чинів поліції, етапна повинність, обладнання та ремонт великих шляхів та споруд на них, влаштування та утримання пристаней поза містами. До другої (необов'язкової) саме ті справи, які, в більшості своїй, належали до соціальної сфери: керівництво земськими лікувальними установами, участь у заходах по охороні здоров'я, протипожежна справа, забезпечення роботи закладів народної освіти, ветеринарна справа, зв'язок, страхування, піклування про сільське господарство [8, с. 187]. Такий поділ призвів до того, що спочатку співвідношення витрат

земських коштів на обов'язкові і необов'язкові повинності було не на користь останніх.

Так у 1865 р. воно дорівнювало відповідно 82 % і 18 %, у 1868 р. — 63 % та 37 %. Потрібен був певний час для того, щоб земські установи змогли опанувати фінансову ситуацію і змінити співвідношення витрат на користь необов'язкових справ: в 1880 р. — 43 % і 57 %; у 1890 р. — 35 % і 65 %, у 1913 р. — 20,5 % і 79,5 % [8, с. 188].

Яскравим прикладом неоднакового внеску повітових та губернських земств у справу соціального захисту населення, є фінансування ними закладів опіки.

Наприклад, в 1901 р. 45 повітових земств нічого не асигнували на заходи суспільної опіки, 234 — до 1% кошторису, 76 — 1 % — 3 %, 4 земства — 3 % — 5 % кошторису. Аналогічну картину демонструють і губернські земства. У цьому ж 1901 р. Орловське земство виділило на ці цілі 11, 1 % кошторису, Таврійське — 10 %, Херсонське — 4,9 %, Чернігівське — 3,8 %, Катеринославське — 3,2 %, Харківське — 1,3 %, Полтавське — 0,4 %, Санкт-Петербурзьке — 0,3 % [9, с. 438-439] (і це при тому, що частина витрат на заклади опіки покривалася відсотками з капіталів, що були передані земствам від приказів та з благодійних пожертвувань).

Незважаючи на правову обмеженість, недостатність фінансової бази, земські органи виявилися більш мобільними, ніж прикази, створили розгалужену мережу послуг, певну економічну базу, за допомогою якої зробили значний внесок у розвиток таких областей суспільного життя, як охорона здоров'я, суспільна опіка, народна освіта і т. д.

Система соціальної допомоги населенню стала більш широкою і включила в себе нові форми роботи.

Рамки статті, на жаль, не дозволяють розглянути в достатній мірі всі напрямки соціальної діяльності земств, тому ми вирішили зупинитися лише на деяких (у першу чергу тих, що стосуються питань опіки, освіти, медичної допомоги, профілактики зубожіння).

Головні напрямки соціальної діяльності земств:

Опіка бідних та нужденних.

Земська система соціальної допомоги не тільки дала життя новим формам роботи, а й охопила своєю діяльністю нові категорії населення.

Так у земських (і навіть у деяких неземських) губерніях для людей, що не були немічними, але в той же час не мали даху над головою, засновувалися денні та нічні притулки. Для працездатних людей, які з різних причин не мали можливості прогодуватися (п'янички, безробітні) створювалися дешеві, а потім і безплатні їдальні.

Особливістю земських губерній стало те, що серед загальної маси богадільців почали виділяти окремі групи, які потребували різних форм опіки і направлялися в спеціальні заклади. Так, наприклад, невиліковні хворі поміщалися в особливі відділення, що були організовані дещо інакше ніж звичайні богадільні. Ремісничі богадільні призначалися тим, хто був спроможний хоча б до легкої праці. Зовсім інших заходів опіки вимагали вбогі та злиденні. Поширення бідності серед окремих категорій населення викликало появу громад підтримки переважно для осіб, пов'язаних між собою однією професією (ремісників, військових, фельдшерів, друкарів, пови́тух і т. ін.). Для цих людей створювалися богадільні, притулки, спеціальні фонди або надавалася матеріальна допомога [10, с. 34-35].

Слід зазначити, що більша частина земських видатків на суспільну опіку йшла саме на утримання богадільень, яких в 1890 р. нараховувалося 126 з кількістю штатних ліжок близько 4 200 [9, с. 439].

Таблиця 1. [9, с. 441]

Губернія	Число богадільень	Кількість ліжок	Середня кількість ліжок на одну богадільню
Бессарабська	1	20	20
Катеринославська	2	57	28,5
Московська	14	160	11,4
Полтавська	21	235	11,1
Псковська	7	145	20,7
Санкт-Петербурзька	-	-	-
Таврійська	3	125	41,6
Харківська	5	159	31,8
Херсонська	3	120	40
Чернігівська	6	180	30

У таблиці наведено дані для порівняння лише по деяких російських губерніях. Як бачимо, можливості богадільень у наданні допомоги нужденним теж були різними. Якщо в Таврійській губернії

середня кількість ліжок складала 41,6, то в Полтавській губернії тільки 11,1.

Не менш різноманітною була діяльність земств і в царині *опіки та виховання дітей*. Якщо прикази дореформеного періоду займалися лише сирітськими та виховними будинками, школами, стипендіями, грошовою допомогою навчальним закладам, то земські органи розширили сфери діяльності в цьому напрямку, а також коло “клієнтів” опіки та закладів для них.

Зокрема, бездоглядність дітей, які мали батьків, які через виробничі або інші обставини змушені були залишати їх вдома самих, покликана до життя такі форми опіки, як “безкоштовні колискові”, “денні сховища”, ясла. Для дітей шкільного віку відкривалися ремісничі класи, для дітей-правопорушників — землеробські колонії та ремісничо-виправні притулки [10, с. 36].

Неодноразово зверталися земства і до питань опікування сиріт. у притулках для сиріт та підкидьок діти утримувалися лише до певного віку, після чого передавалися земствами по селах, селянським сім'ям, яким призначалася певна допомога із земських коштів. В інших випадках, для заохочення всиновлень, земства видавали підвищений розмір допомоги. Наприклад, Орловське губернське земство виділяло на кожного всиновленого 15 — 33 крб. (залежно від віку); у Курському — підкидьки розподілялися по селах з неодмінною умовою всиновлення протягом перших трьох років із щорічною грошовою допомогою від земства — 36 крб. до 6 років та 24 крб. до 12 років. Крім цього: дівчатам при заміжжі видавалася від земства одноразова сума — 25 крб. Осташківське земство видавало всиновителям 23 — 28 крб. та відкривало на дитину в Державному банку рахунок, куди до повноліття перераховувалося по 20 — 25 крб. [9, с. 442].

Про більшу ефективність діяльності земських органів у царині опіки та виховання дітей свідчать наступні дані. У губерніях із самоврядуванням мережа дитячої соціальної опіки об'єднувала 42 земських, 100 міських і станових та 176 приватних (всього 318) закладів, а в неземських губерніях відповідно 15,5 і 15 (всього 35) дитячих закладів. У 318 закладах земських губерній (сирітських і виховних будинках, дитячих яслах, дешевих або безоплатних їдальнях, ремісничо-виправних притулках і т. ін.) опікувалося більш

ніж 320 тис. дітей. У 16 неземських губерніях — відповідно 2,5 тис. дітей [7, с. 60].

Народна освіта — сфера, де земства виявили мабуть найбільшу активність. Задля справедливості слід зазначити, що спочатку лише окремі земства відкривали школи і то, лише за умови, що частину витрат на їх утримання візьме на себе сільська громада. У подальшому починають виникати суто земські школи. З цього часу початкова школа припинила існування при волосному управлінні, поміщицькій конторі, церкві, як це було в дореформений період. Уже за перше десятиріччя свого існування самоврядні заклади відкрили близько 10 тис. початкових шкіл. До 1900 р. мережа земських шкіл збільшилася майже вдвічі; в 1913 р. в 34 губерніях їх налічувалося вже більше 40 тис. (для порівняння: протягом 1770 — 1855 рр., тобто більш ніж за 80 років діяльності урядів Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I було засновано 2986 шкіл, де в 50-ті рр. XIX ст. навчалось близько 147 тис. учнів) [7, с. 46].

Розвиток системи початкової освіти спричинив зростання видатків на неї за рахунок місцевого бюджету. Якщо в 1890 р. видатки земств на ці цілі складали 7226 тис. крб. (15,3 % до загального бюджету), то на 1900 р. подвоїлися і досягли 15557 тис. крб. (17,6 %) [11, с. 24]. У 1913 р. перше місце по видатках на освіту зайняло Полтавське губернське земство — в розрахунку на одну особу — 217 коп. на рік; друге місце — Московське — 170 коп. (для порівняння: Санкт-Петербурзьке — 159 коп.; Катеринославське — 131 коп.) [11, с. 35].

Турбувалися земства і про підготовку вчительських кадрів, організацію недільних шкіл, книговидавничої справи, створення бібліотек. Здійснювався перехід до безоплатної освіти і безоплатного забезпечення учнів навчальними посібниками; для бідних учнів відкривалися гуртожитки різних типів при навчальних закладах [10, с. 37].

І хоча проблема народної освіти все ще залишалася гострою, не можна не відмітити якісні зрушення в цьому напрямку, які стали можливими багато в чому завдяки зусиллям діячів земського та міського самоврядування.

Аналізуючи багатогранну соціальну діяльність земств, слід звернути увагу на напрямок, який був практично непритаманний не-

земським губерніям. Його роль важко переоцінити, адже він охоплював значну частину населення. Мова йде про *попередження збідніння переважно окремих осіб та сімей*. За словами Е. Максимова “за своїм значенням цей вид допомоги в майбутньому повинен отримати найбільш широке розповсюдження” [10, с. 38]. На кінець ХІХ ст. він ще не дістав великого поширення, але вже було визначено багато категорій населення, що потребували такої підтримки.

До їх числа, наприклад, належали переселенці, робітники, що йшли на промисли. Для цих людей створювалися бараки, тимчасові приміщення, іноді з годуванням. З метою полегшення їхньої долі робилися спроби заснування бюро та довідкових контор для регулювання руху робітників та працевлаштування. Збільшення кількості людей, які втратили роботу (або бажання працювати) спонукало до відкриття будинків працелюбства (для тих, хто бажає працювати і отримувати заробітну платню) та робітних будинків, де ставилася мета за допомогою примусової праці виховати схильність до праці та звичку жити на зароблені гроші [10, с. 38].

Викликає зацікавлення і повагу та допомога, що надавалася земствами збіднілим сім'ям і окремим особам. Це і допомога в ремонті та будівництві квартир, будинків, оплаті за квартиру; створення фондів для оплати податків тим, хто мав велику заборгованість з них; відкриття позичково-благодійних фондів і кас для бідних селян, міщан, ремісників [10, с. 39].

Нарешті, не можна залишити поза увагою ще одну сферу функціонування земств (хоча і не дуже поширену) — створення пенсійних та емеритальних кас (від “емеритура” — грошова допомога, спеціальна пенсія відставним державним службовцям).

Тривалий час ця ініціатива земських закладів не мала успіху з причин складності укладання статутів, що потребувало важких розрахунків і того, що урядовою владою не були встановлені головні основи емеритальних кас. Видано їх було 5 квітня 1883 р. (зокрема, визначалися джерела поповнення фондів кас). Хоча багато земств не погоджувалися з цим документом, на його основі були вироблені та затверджені (на 1 травня 1894 р.) статuti семи емеритальних кас: чернігівської; таврійської; рязанської; московської; пензенської; курської та херсонської [10, с. 40].

Більшість земств, що відкрили каси, утворювала емеритальний

фонд із відрахувань зі службовців (2 — 6 % з окладу, 6 — 10 % — з нагород та грошової допомоги), з власних щорічних асигнувань (3 — 10 % суми, що асигнувалася на утримання особового складу, або просто певний щорічний внесок). У деяких земствах повна пенсія дорівнювала окладу, в інших — складала 46 % — 66 % окладу. Різними були і строки вислуги (повна пенсія — за 24-30 років). Особам із більш низьким окладом призначалися відносно більш високі пенсії, що було важливо, зокрема, для сільських учителів (деякі статuti надавали їм пільги й у вислугі літ).

Після смерті службовця пенсія видавалася не тільки вдові і дітям (до досягнення ними повноліття, або вступу на службу; чи на більший строк, якщо дитина навчається), а на відміну від казенних емеритальних кас і батькам (якщо службовець був нежонатий і було доведено, що батьки існували на кошти померлого). Вдівці також отримували пенсію, якщо вони були непрацездатними. У випадку каліцтва або тяжкої хвороби (що не давало можливості працювати) пенсія виплачувалася раніше строку вислуги [10, с. 41].

Заснування емеритальних кас мало велике значення, особливо для дрібних службовців (сільських учителів, фельдшерів і т. ін.), оскільки давало їм можливість своїми трудовими внесками забезпечити собі старість.

Значне місце в діяльності земських самоврядних органів займала *організація медичного обслуговування населення*. У дореформений період медична допомога була поставлена дуже погано. У губернських лікарнях, як правило, працювали старший лікар (зазвичай хірург) та 2 — 3 ординатори: акушер, терапевт та сіфілідолог. На кожного лікаря припадало 60 — 80 хворих [9, с. 269].

Після утворення виборних земських органів, уряд передав їм 351 лікарню, де можна було розмістити 11,5 тис. хворих [11, с. 19].

Активна діяльність органів самоврядування значно змінила стан у цій важливій соціальній галузі. Дані за період з 1870 по 1810 рр. свідчать про інтенсивний розвиток мережі земських медичних закладів. За цей час кількість лікарняних ділянок збільшилася з 530 до 2686, в т. ч. в сільській місцевості — з 70 до 1715. Зменшилося навантаження на одну лікарняну ділянку — з 950 тис. осіб у 1875 р. до 28 тис. осіб у 1910 р. [7, с. 50].

Особлива увага в пореформений період приділялася підготовці

медичного персоналу. Саме в цей час відкриваються нові фельдшерські та повивальні школи, медичні курси. На 1905 р. нараховувалося 22 фельдшерські та 5 повивальних шкіл, що утримувалися губернськими земствами. Дані про деякі фельдшерські школи наведено в наступній таблиці.

Таблиця 2. [9, с. 291]

Губернія	Рік відкриття школи	Кількість учнів на 1905 р.
Бессарабська	1872	109
Полтавська	1867	149
Катеринославська	1870	107
Харківська	1886	50
Херсонська	1872	126
Чернігівська	1872	87

Всього з 1870 до 1910 рр. кількість лікарів на службі повітових земств зросла з 235 до 3097 осіб [7, с. 50].

Більш розгалуженою і професійною медична допомога була в містах. Зокрема, там поступово створюється певна організаційна система підтримки повивальної справи, засновується низка медичних товариств зі своїми статутами (“Товариство надання медичної і матеріальної допомоги бідним породіллям” — 1903 р.; “Товариство взаємодопомоги лікарських помічниць, фельдшерниць та повивальних бабок” — 1910 р. та ін.) [12, с. 56 — 57].

Отже, підводячи підсумки сказаному, слід зазначити, що земські органи самоврядування провели величезну роботу, вивели на якісно новий рівень на місцях такі сфери суспільного життя, як народна освіта, охорона здоров'я, соціальне обслуговування населення. Вони взяли на свої плечі тягар справ, до реалізації яких виявилися неспроможними адміністративно-бюрократичні структури влади.

У діяльності земств були і свої недоліки, які виявилися, зокрема, в неоднакових підходах до реалізації соціальної програми, визначенні кола “клієнтів” соціальної підтримки. Коренями цих недоліків стали: мізерний бюджет самоврядних органів, недостатня фінансова підтримка з боку держави, обмеження урядом правового статусу земств.

Досвід роботи земських органів у соціально-культурній сфері є лише одним з елементів соціального захисту населення в другій половині XIX — на початку XX ст.

Для того, щоб отримати повну картину цього періоду необхідне вивчення та аналіз таких проблем: розвиток міського самоврядування та форм соціальної допомоги, церковно-парафіяльна опіка, приватна благодійність, що, сподіваємося, стане темами наступних досліджень.

Література:

1. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. — М., 1990; Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. — М., 1977; Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60 — 70-х гг. 19 века. — Горький, 1974.
2. Веселовский Б. История земств. — СПб., 1911; Веселовский Б. История земств за сорок лет. — СПб, 1900; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. — СПб., 1895.
3. Безугла О. О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914 — 1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. — Луганськ, 2002. — С. 6-10; Бойченко С. Г. Земства в Україні і проблеми формування місцевого бюджету // VII Всеукраїнська конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. — К., 1995. — Ч. I. — С. 186-188; Гуз А. Земства дбали про українську мову // Політика і час. — 2001. — № 5. — С. 90-93; Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кін. XIX — поч. XX ст.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 72-81 та ін.
4. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904 — 1920). — Вінниця, 1997; Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904-1920 рр. — Вінниця, 1997.
5. Бойко О. Д. Історія України. Посібник. — 2-е видання, доповнене. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. — 656 с.
6. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи (курс лекцій). Навч. видання. — 2-е вид., доп. — Тернопіль: Економічна думка, 2003. — 72 с.
7. Холостова Е. И. Социальная работа: Учебное пособие. — М.: Дашков и К°, 2004. — 692 с.
8. Бойченко С. Г. Земства в Україні і проблема формування місцевого бюджету // VII Всеукраїнська конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. — К., 1995. — Ч. I. — С. 186-188.
9. Веселовский Б. История земства за сорок лет. — Т. 1. — СПб, 1909. — 724 с.
10. Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения // Антология социальной работы: в 5-ти тт. — Т. 1. — М., 1994. — 288 с.

11. *Герасименко Г. А.* Земское самоуправление в России. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
12. *Боряк О. О.* Стан народного акушерства в XIX ст. // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 49-61.

О. Є. Музичко

**ПОЛІТИЧНИЙ РАДИКАЛІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
1870-1880-х РОКІВ В ОЦІНЦІ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО
(за матеріалами “Щоденника”)**

Розклад тоталітарної радянської системи наприкінці XX ст. призвів до еволюції парадигми соціальних наук на території пострадянського простору. Зміни торкнулися й аксіологічних основ історичного знання. Серед частини вчених одною з переважаючих стає думка про мирну еволюцію як єдиний перспективний шлях розвитку суспільства. Це стало передумовою переоцінки віхових історичних подій. Зокрема, в сучасній науці триває дискусія щодо причин та наслідків руху народовольців в 1870–1880-х роках у Російській імперії, припустимість їхніх радикальних, терористичних дій з точки зору людської моралі [1; 2]. Ця проблема є актуальною в сучасних умовах, коли для значної частини українського та російського суспільства часто виникає проблема вибору шляхів боротьби за власні права.

Пізнання складних реалій 1870–1880-х років у Російській імперії неможливе без використання свідчень сучасників цієї доби. Переважна більшість джерел походить або від народовольців, або від чиновників, які боролися з ними. Тому надзвичайно цінними є свідчення сучасників, які перебували на позиції сторонніх аналітиків. Особливо важливі джерела, не призначені для стороннього ока, що були засобами самоаналізу. Одним із них є “Щоденник” Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885), професора кафедри кримінального права та судочинства університету Св. Володимира у Києві. Він був близький до кола діячів українського національного руху в 1860–1880-х роках. Наукова спадщина вченого складається з близько 70 робіт, присвячених історії та теорії права. Він зібрав і видав надзвичайно важливу пам’ятку українського права, “Права, за якими судиться малоросійський народ”.